

Henri Veldhuis (Culemborg)

Open Huis

Vervangingstheologie tussen traditie en taboe

1. Inleiding

Hoe pluriform onze kerken in Nederland ook zijn, er is één verwijt dat bijna overal even ernstig wordt opgevat: aanhanger zijn van 'vervangingstheologie'. Of je nu hoort bij orthodox of liberaal, Gereformeerde Bond, evangelikaal of vrijzinnig, vervangingstheologie is taboe. Als je daarvan beschuldigd wordt, terecht of niet, dan sta je al gauw in de hoek, dan heb je een etiket gekregen waardoor je geen serieuze gesprekspartner meer bent.

In het licht van de kerkgeschiedenis is dat wel bijzonder, want eeuwenlang was die zogenaamde vervangingstheologie een vast en vanzelfsprekend onderdeel van geloof en theologie, in Nederland en wereldwijd.

Kort gezegd verstaan we onder 'vervangingstheologie' de theologische kerngedachte dat de Kerk in de plaats van Israël is gekomen. Weinig christenen die daar vroeger aan twijfelden. De overgrote meerderheid van de Joden had Jezus immers als Messias verworpen, terwijl Hij toch de belangrijkste openbaring van God was. Dus ging de God van Israël verder met de Kerk als het nieuwe Israël, dat in de plaats kwam van het oude.

Het was dus een ingrijpende omwenteling, toen deze traditionele en verstrekkende opvatting over de verhouding van Kerk en Israël na de Tweede Wereldoorlog in veel kerken werd afgeschaft, met name in Nederland. Die ommezwaai was zo radicaal, dat wat vroeger traditie was, nu een taboe is geworden.

Vervangingstheologie is zelfs één van de belangrijkste theologische doodzonden geworden, veel erger dan twijfelen aan de godheid van Jezus of aan het dogma van de triniteit. Onlangs moest de hoofdspreker van vanmiddag, Bernard Reitsma, dat nog ondervinden, na publicatie van zijn boek *Wie is onze God? Arabische christenen, Israël en de aard van God* (2006). Nadat hij bijna 8 jaar heeft gewerkt als theologisch docent in Libanon, vestigt hij in dit boek onze aandacht op de moeilijke positie van de christenen in het Midden-Oosten. En ook vraagt hij zich af of de nieuwe Israël-theologie ons niet teveel de ogen sluit voor de gevolgen van de vaak zo harde politiek van Israël.

Het blad *Theologia Reformata*, dat vooral gelezen wordt in kringen van de Gereformeerde Bond, wijdde vorig jaar juni een heel themanummer aan Reitsma boek, wat op zich al duidelijk maakt, dat er een gevoelige zenuw was geraakt. De vraag of Reitsma een vervangingstheoloog is, krijgt daarin veel aandacht, met als conclusie dat hij dat inderdaad is. En passant wordt dan ook mijn naam nog opgenomen in een korte rijtje van vervangingstheologen. Als je zo getypeerd wordt: 'vervangingstheoloog', dan is er een zware veroordeling uitgesproken, dan zit je in verdachte hoek en is het oppassen geblazen.

In het zelfde themanummer krijgt Reitsma de gelegenheid om te reageren, en dan merkt hij m.i. terecht op dat geen van de scribenten voldoende ingaat op zijn uitvoerige exegetische, met name

van Romeinen 9-11. Hetzelfde zie je in veel publicaties ten gunste van de 'onopgeefbare verbondenheid met Israël', ook als ze uit onverdacht orthodoxe hoek komen: je vindt er weinig exegetische. De naoorlogse visie op Israël lijkt zich zo sterk te hebben vastgezet in de theologische hoofden en harten, dat men er blijkbaar voor terugdeinst om uitspraken van Paulus die daarmee op gespannen voet staan, openlijk onder ogen te zien.

Voor een goed begrip van de naoorlogse afwijzing van 'vervangingstheologie' is het wel nodig nu eerst stil te staan bij de motieven achter de afwijzing van vervangingstheologie, die zich al aftekent in het hervormde geschrift *Fundamenten en perspectieven van belijden* (1947). Ik noem een viertal motieven.

Ten eerste was daar de oprichting van de nieuwe staat Israël, een feit dat enorm tot de verbeelding sprak, vooral tot de *gelovige* verbeelding. Na eeuwen van diaspora, antisemitisme en jodenvervolging, uitlopend in de holocaust, was daar het nieuwe Israël, jong, dapper en veerkrachtig; een onbegrijpelijk wonder na de shoah; dit moest wel een wonder van God zijn. Door de meeste christenen in Nederland werd het nieuwe Israël inderdaad gezien als een teken van God, als gerealiseerde eschatologie. Nú was toch wel duidelijk, dat God zijn volk niet had afgeschreven en dat Hij met Israël zijn eigen weg blijft gaan, in eeuwige trouw, - vooralsnog een eigen weg naast die van de Kerk.

Een tweede motief voor afwijzing van de vervangingstheologie was groeiende schuldbesef. Steeds duidelijker werd ingezien dat de Kerk zelf in belangrijke mate oorzaak was van antisemitisme en jodenvervolging, en dat haar anti-joodse houding diep geworteld was in geloof, traditie en theologie. De vraag werd zelf steeds luider of de anti-joodse sentimenten al niet te vinden zijn in het Nieuwe Testament.

Een derde motief, dat steeds belangrijker werd, lag in de hernieuwde belangstelling voor de eigen betekenis en gestalten van het jodendom en het joodse geloof. Die aandacht voor de eigen betekenis van het jodendom was voor de oorlog al gewekt door diverse geschriften van Miskotte. Mede door de spiegel van het Joodse denken had hij al vroeg een scherp oog voor de gevaren van het nazisme en voor het fundamentele verschil tussen *Edda en Thora*.

Tijdens mijn eigen theologie- en filosofiestudie raakte ik zelf ook geïnspireerd door de nieuwe aandacht voor het jodendom. Die bracht mij ertoe om af te studeren op het werk van de joodse filosoof Emmanuel Levinas, een denker die mij blijvend inspireert met name in mijn betrokkenheid bij mensenrechtenproblematiek.

In nauwe samenhang met deze nieuwe aandacht voor het joodse denken en geloven, noem ik nog een vierde motief voor de afwijzing van alle vormen van vervangingstheologie. Dat is de crisis waar de christelijke theologie, zeker ook in Nederland, zelf in terecht is gekomen. Veel predikanten en anderen gelovigen konden en kunnen niet meer uit de voeten met de christelijke dogma's van twee-naturen-leer, triniteit en verzoening, en zijn zich meer gaan oriënteren op het joodse denken. Want daar - zo wordt gezegd - kent men geen dogma's en gaat het vooral om de *praxis* van het gelovige leven.

Al deze motieven overziende, breng ik hier graag naar voren, dat ik een groot deel ervan, met name de eerste drie, persoonlijk herken en bijval. Voor zover de afwijzing van vervangingstheologie daarop is gebaseerd, ben ik het daar hartgrondig mee eens. Terecht is er na de Tweede Wereldoorlog op het punt van Israël en Jodendom iets ingrijpends gebeurd in Kerk en Theologie. Ik zal ook de laatste zijn die dat allemaal zou willen teruggedraaien. Dat betekent ook dat ik in dit

referaat niet een variant van vervangingstheologie zal gaan verdedigen. Ik heb dat ook nooit gedaan.

Niettemin is er reden genoeg om het huidige taboe van 'vervangingstheologie' eens te doorbreken en met elkaar vrijmoedig te bespreken wat we er nu wel of niet mee bedoelen, wat we ermee afwijzen, en wat niet; en vooral eens na te gaan wat apostel Paulus daar nu eigenlijk van zegt en vindt.

In het kort noem ik een drietal redenen om de discussie over de vervangingstheologie te heropenen. Ten eerste worden critici van de staat Israël, van Joden in het algemeen, seculier of niet, vaak snel monddood gemaakt met de beschuldiging van 'vervangingstheologie'. Palestijnse christenen zijn vanwege dat verwijt ook zelden beschouwd als serieuze gesprekspartners. In de oecumene zagen wij het zelfs als onze taak hen van onze nieuwe Israëlvisie te overtuigen, - terwijl zij door dat zelfde Israël uit hun huizen en dorpen verdreven waren.

Ten tweede leidt een ongenueanceerde onopgeefbare verbondenheid met Israël, zoals die door veel christenen beleden wordt, vaak tot een exclusieve en welhaast onaantastbare positie van Israël en het Jodendom, verheven boven het internationale volkenrecht en soms - zo lijkt wel - verheven boven het Woord van de Schrift.

Er is een derde motief om stil te staan bij het thema 'vervangingstheologie', namelijk de noodzakelijke herbezinning op onze eigen christelijke identiteit ten opzichte van het Jodendom. Want met Gods openbaring in Jezus Christus is er hoe dan ook wel iets ingrijpends gebeurd, een revolutie in geloven en denken, waardoor het christendom meer is dan zomaar een variatie van het jodendom.

Voor mij is het daarom onbegrijpelijk als Henk Vreekamp in het laatste nummer van *Woord en Dienst* de openbaring in Jezus Christus reduceert tot niets meer dan een handtekening onder het Oude Testament, en hij stelt dat ook voor christenen het Oude Testament de eigenlijke bijbel is.¹ Ik kan daar onmogelijk in meegaan. Het Nieuwe Testament brengt ons echt iets nieuws, het nieuwe Testament brengt ons zelfs een persoon, de persoon van Jezus Christus. Maar als er inderdaad geen sprake is van *vervanging*, - dat ben ik met Vreekamp eens -, wat dan wel?

2. Vervanging en vervulling

Om die vraag te kunnen beantwoorden is het nodig eerst nog eens te vragen wat wij er nu eigenlijk *precies* mee bedoelen: 'vervangingstheologie'. Welke vervanging wordt eigenlijk afgewezen?

Wordt afgewezen dat de Kerk in de plaats zou komen van het héle joodse volk, gelovig of niet? Of wordt afgewezen dat de Kerk in de plaats zou zijn gekomen van de gelovige joden, van de synagoge?

En bedoelen we met 'Kerk' dan alleen heiden-christenen, zoals in ons spraakgebruik meestal wel het geval is? Of bedoelen we met 'Kerk' zowel de joden-christenen als de heiden-christenen, zoals in een aantal van de eerste christengemeenten? In dat geval krijg je de wonderlijke opvatting dat joden-christenen in de plaats van zichzelf gekomen zouden zijn - dat is raar, zoals het ook wonderlijk is om zo'n rare variant van vervangingstheologie te bestrijden.

¹

Henk Vreekamp, 'De kerk als surrogaat', in: *Woord en Dienst*, 5 (2008) 12-13.

Het is dus verre van duidelijk wat we eigenlijk afwijzen, als we spreken over vervangingstheologie, zeker als we bedenken, dat de eerste christenen joden bleven toen ze christen werden. Alleen al vanwege dat feit kun je onmogelijk spreken over vervanging, want christen geworden joden gaan zichzelf niet opheffen en vervangen

Tocht is er wel veel gebeurd door en na de verschijning van Jezus. In de termen van het Nieuwe Testament: Christus betekende het einde van de wet en tegelijk de vervulling daarvan (vgl. Rom. 10: 2-4: Christus als 'telos' van de wet). Eigenlijk lijkt me dat een mooier en beter woord, in plaats van vervanging: *vervulling*. Een vervulling waardoor de Thora verdiept werd en tot zijn uiteindelijk doel kwam, een vervulling die tegelijk een kritische en revolutionaire impact had. Die vervulling heeft een kritische kant, waardoor Paulus kan spreken van verharding en verwerping in zoverre gelovigen deze verdieping van de Thora vanuit Gods onvoorwaardelijke liefde, vanuit zijn agapè en genade, niet mee willen maken. Kritisch in zoverre zijn joodse volksgenoten hun geloof willen opsluiten binnen etnisch-joodse kaders, zonder ruimte voor een gelijkwaardige positie van gelovigen uit de heidenen.

Daarom betekent het evangelie van Jezus, zoals het doorwerkt bij Paulus, veel meer dan een interne verbouwing van het joodse huis. Vanuit de vervulling van de Thora door Gods verkiezende liefde, aldus Paulus, zijn de scheidsmuren tussen joden en heiden afgebroken. Het joodse huis is een 'open huis' geworden, open naar alle volken en windstreken der aarde. Dus geen vervangingstheologie, maar wel vervullingstheologie, - geen vervanging maar wel verdieping en universele verbreding langs de weg van vervulling en profetische kritiek.

Hoe levensnoodzakelijk die overwinning van alle etnische grenzen vanuit het nieuwe joods-christelijke geloof wel is, blijkt nog dagelijks uit de etnische conflicten en oorlogen waardoor onze wereld geteisterd wordt, recent ook in Kenya. Het christelijk geloof is geworteld en gegroeid op joodse bodem, maar heeft een universele strekking. 'In Christus' is jood noch Griek, Kikuyu noch Luo, - dat is het grote nieuws dat we nog steeds moeilijk leren te geloven.

Uiteindelijk zijn er maar weinig joden ook christen geworden, met als gevolg dat Kerk en synagoge al eeuwenlang naast elkaar leven, vaak vijandig met veel antisemitisme van christelijke kant. Op z'n minst ongemakkelijk naast elkaar leven en op z'n best vreedzaam gescheiden met soms een zeldzaam moment van dialoog.

De Kerk probeert haar antisemitisme te overwinnen, de synagoge weerspreekt Jezus en zal begrijpelijk genoeg de Kerk niet snel vertrouwen. Het Jodendom gaat vanuit de Tenach verder op de weg van de Talmoed, de Kerk vanuit het Oude Testament op de weg van het Nieuwe Testament.

De Kerk vervalt gemakkelijk in vervangingstheologie, de synagoge trouwens ook. Want als joden besluiten om christen te worden, dan verliezen ze in de ogen van de meeste joden hun jood-zijn en formeel ook het recht om te emigreren naar Israël. Voor veel joden komt de keus voor het christelijk geloof inderdaad in de plaats van het vroegere jood-zijn, - terwijl van ons als heiden-christenen - terecht - gevraagd wordt onze joodse wortels weer te ontdekken. Zó paradoxaal en verkrampd zijn nog steeds onze joods-christelijke verhoudingen.

3. Paulus, met name in Romeinen en Efeziërs

a Verkiezing

Geen vervangingstheologie maar theologie van 'vervulling'. Ik wil dat concretiseren vanuit de gedachten van Paulus, zoals die naar voren komen in met name zijn brieven aan de Romeinen en de Efeziërs.

Theologen die de onopgeefbare verbondenheid met Israël voorstaan citeren vaak nogal eenzijdig uit Romeinen 11, waar sprake is van een blijvende roeping en verkiezing van Israël (Rom. 11: 1 en 29). Die uitspraak betekent veel, maar moet wel begrepen worden binnen het eigen verkiezingsdenken van Paulus, en niet tegen de achtergrond van een gereformeerd verkiezingsdenken van eeuwige verkiezing en eeuwige verwerping. Paulus kent niet zo'n verkiezingsleer als later wordt ontwikkeld in de katholieke en protestantse theologie.

Dat blijkt alleen al uit het feit dat Paulus kan spreken over tijdelijke verwerping en verharding, over verkiezing van geheel Israël, maar ook over verkiezing van slechts een klein deel daarvan, nl. zij die in Christus geloven (Rom. 11:7). "Niet allen uit Israël, zijn Israël" (vgl. Rom. 9:6).

Zulke bewegelijke terminologie duidt op een opvatting van verkiezing die Paulus *afleest* uit de heilshistorische dynamiek van zowel joden als heidenen na de komst van Jezus. Tot zijn verbazing en verbijstering ziet Paulus wat de openbaring in Christus oproept, zowel bij zijn eigen volk als onder de heidenen, - geloof en ongeloof, weerstand en aanvaarding. Die ingrijpende dynamiek benoemt hij met termen als 'verkiezing' en 'verwerping' door God, die tijdelijk kunnen zijn, zoals alle historische dynamiek tijdelijk is. Eerst verharding, dan aanneming, eerst verwerping dan verkiezing (vgl. Rom. 11:15), de takken eerst afbreken en later opnieuw weer enten (Rom. 11:23), etc.

Diezelfde dynamiek ziet Paulus ook al in de vroegere geschiedenis van het joodse volk, zoals bij Izaäk en Ismaël, Jakob en Ezau, en ook daarvoor gebruikt hij dan de termen van verkiezing en verwerping. Want alles geschiedt op *één of andere manier* onder directe inwerking van Gods verkiezende handelen, alles uit genade alleen.

'Op één of andere manier' . . . zo zei ik, is God er verkiezend bij betrokken. Maar welk plan brengt Hij ten uitvoer? Wat is de achterliggende ratio van die verkiezende en verwerpende dynamiek? Dat weet Paulus niet, zoals hij ook zelf verzucht. Dat geheim van Gods verborgen wegen is ondoorgrondelijk (vgl. Rom. 11: 33)

Het bewegelijke karakter van Paulus' verkiezingsdenken is dus een theologische afgeleide van de dynamiek van de heilsgeschiedenis. Hij probeert in al die wisseling van verwerping en aanneming Gods verkiezende hand te zien, zonder zijn overtuiging op te geven dat God eeuwig trouw blijft aan zijn volk. Gods ja-woord, zijn beloften voor Israël blijven altijd geldig en actueel. Maar het volk zelf verschijnt in allerlei gestalten van geloof en ongeloof, en ook die probeert Paulus theologisch te kwalificeren met verkiezingstaal.

Ook spreekt hij over zijn volksgenoten als "verwanten naar het vlees" (Rom. 9: 5 ev). Ook al zijn ze besneden en gelovig, Paulus typeert ze toch als niet meer dan verwanten naar het vlees, - als de etnisch religieuze groep waaruit hij zelf voortkomt maar niet vanzelfsprekend meer horend bij de kinderen Gods. Is Paulus nu ook een vervangingstheoloog? Hij durft in ieder geval dingen te zeggen, die wij hem niet meer zo snel na durven zeggen.

Kort samengevat: de beloften van God blijven voor heel het joodse volk eeuwig geldig, maar daardoor heeft dat volk zelf nog geen bijzondere identiteit of kwaliteit. De oudtestamentische profeten hebben dat vaak genoeg duidelijk gemaakt. Zonder geloof is dat volk niet meer dan

een etnisch volk zoals andere volken. En voor Paulus zijn ze zelfs niet meer dan 'verwanten naar het vlees', omdat ze weliswaar joods gelovig zijn, maar Christus niet willen aannemen.

Binnen die kring van 'verwanten naar het vlees' is maar een klein uitverkoren deel, een rest, die Christus wél aanneemt. Het overgrote deel heeft Christus verworpen en is daarin door God zelf verworpen. Maar bedenk wel: dit is flexibele verkiezingstaal, want verwerping kan verkiezing worden als Israël niet alleen terugkeert tot de Tenach maar ook tot Jezus Christus als de vervulling daarvan. En dat kan altijd, want Gods beloften zijn onberouwelijk.

Paulus zoekt - je zou haast zeggen: zoekt wanhopig - naar theologische taal om de heilshistorische dynamiek die door Jezus is opgeroepen te doorgronden, het verkiezende handelen van God daarin te verstaan. Lang niet alles van Gods diepste gedachten kan hij begrijpen, al komt hij wel te spreken over een diep en groot *geheimenis* dat hem geopenbaard is.

b Het geheimenis

Wat is dat buitengewone geheimenis waarvan met name Paulus de apostel mag zijn? Het geheimenis dat ook de heidenen, die niet-joodse 'anderen' mogen delen in het heil en geloof van Israël (Rom. 12: 25; Efez. 3:3). De heidenen zijn mede-erfgenamen geworden van de belofte aan Israël, - de belofte die door God zelf op naam van Christus is gezet.

Die belofte is de wortel, - niet Israël zelf is de wortel maar leeft - als het volk Gods, uit die wortel van Gods belofte als natuurlijke takken, waarbij 'natuurlijk' niet hetzelfde is als 'naar het vlees' of 'etnisch'. En nu mogen ook de heidenen geënt worden op die wortel, daaruit groeien en bloeien als mede-erfgenamen. De scheidsmuur tussen joden en heidenen, tussen dichtbij en veraf, tussen alle etnische groepen, is afgebroken door de liefde en genade van Jezus Christus.

Voor Paulus is dat het grootste, mooiste en diepste geheimenis van zijn apostolaat, een geheim dat kennelijk nog maar door weinigen begrepen en geleefd, als we zien hoeveel etnische conflicten er overal zijn, zelfs in het Heilige Land.

Is er na de komst van Christus dan nog wel sprake van een eerste plaats voor Israël. Ja, in heilshistorisch opzicht wel. God is met hen begonnen, het geloof is op Joodse bodem gegroeid, daar liggen onze wortels, en zonder die wortels zal de Kerk zichzelf en Christus nooit begrijpen. Maar Kerk en Israël leven beiden vanuit de wortel van Gods belofte, en daarom heeft Israël als gelovig joods volk geen 'hogere' status dan de Kerk. Alleen Christus zelf heeft prioriteit ten opzichte van zowel joden- als heiden-christenen.

Het 'jood noch Griek' heft de heilshistorische voorrang van het joodse volk niet op, maar als kinderen van God zijn christenen uit de joden Hem evenveel waard als die uit de heidenen; beiden mogen horen bij het nieuwe Israël. Binnen de christelijke Kerk van zowel joden-christenen als heiden-christenen is er geen rangorde, behalve een heilshistorische, die door de heiden-christenen dan ook zorgvuldig gerespecteerd moet worden, ook wat betreft de heilshistorische verworteling van het jodendom in 'eretz Israel'.

4. Onopgeefbaar

Wat betekenen deze Paulinische gedachten nu voor de verhouding van Kerk en Israël en voor hun al dan niet onopgeefbare verbondenheid, zoals die beleden wordt in de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland (art. 1,7)? Ik pleit niet voor afschaffing van dat artikel, alleen al

omdat we daarmee een verkeerd en onbegrijpelijk signaal richting de joodse gemeenschap zouden afgeven. Maar ik pleit wel voor nuancering en nadere uitleg. Daarbij moeten we onderscheiden tussen de verschillende gestalten van 'Israël':

Ten eerste zijn daar de christen-joden, - een vaak door zowel Kerk als Israël vergeten groep. Alleen met hen is de Kerk volgroeid, en met hen zijn we onopgeefbaar en wederzijds verbonden op grond van de Schriften van Oude en Nieuwe Testament en de belofte in Christus Jezus.

Daarnaast zijn er de gelovige joden als actuele gestalte van de synagoge, naast de Kerk. Paulus typeerde hen in de kritieke periode van zijn tijd als slechts 'verwanten naar het vlees'. Naar mijn mening mogen wij hem dat - na onze lange geschiedenis van kerkelijk anti-semitisme - niet zomaar nazeggen. Ook met gelovige niet-messias-belijdende joden zijn we onopgeefbaar verbonden op grond van Tenach en Oude Testament, waarop we aan beide kanten aanspreekbaar zijn, - zouden móeten zijn als het goed is, hoe verschillend we ook denken.

De levende en actuele gestalten van jodendom en synagoge zijn reden genoeg om nooit meer te spreken over de Kerk als vervanging van de synagoge. Kerk en synagoge zijn twee heel verschillende voortzettingen vanuit Tenach en Oude Testament, de één niet in plaats van de ander.

Vanuit eigen haar eigen identiteitsbesef kan de Kerk dan spreken van vervulling - wat nog wat anders is dan voltooiing. Christus is de eerste en enige die de wet geheel vervult, en wij als Kerk slechts zeer ten dele. Op altijd weer gebrekkige en gebroken wijze leeft de Kerk uit de vervullende liefde van Christus, waarbij we ons nooit kunnen opwerpen als vervanging van het vitale gelovige Jodendom.

Geënt op de belofte in Christus is er alle reden om respect te betonen tegenover de actuele betekenis van de synagoge, en daarvan ook veel te leren. Maar vanuit onze verworteling in het heil van Christus blijft ook het besef, dat er geen sprake kan zijn van een twee-wegenleer. Vanuit het christelijk geloof kunnen we niet anders zeggen, dan dat elke jood of heiden die nadert tot God vroeg of laat voor Christus komt te staan. In Hem geeft God het mooiste wat Hij te bieden heeft, en daar kan niemand omheen.

En dan het gesecculariseerde jodendom, ook daarvoor geldt de uitspraak van Paulus dat Gods genadegaven en roeping onberouwelijk zijn. Daarop kunnen gesecculariseerde Joden altijd teruggrijpen wanneer zij hun religieuze achtergrond herontdekken.

Maar verder is er geen enkele reden om gesecculariseerde Joden of Israëli's een bijzonder theologisch aura toe te kennen, ons met hen onopgeefbaar verbonden te voelen. Als zij zelf aangeven vinden dat ze niet aanspreekbaar zijn op Schrift en traditie, hebben wij dat te respecteren. Er is dan geen aanleiding hen filosemitisch te claimen door een eenzijdige onopgeefbare verbondenheid van kerkelijke kant. De Nederlandse rabbijn Zei Marx heeft overigens al eens gezegd, dat wat hem betreft die uitspraak van 'onopgeefbare verbondenheid' helemaal niet hoeft.

Daar zijn wel de onopgeefbare beloften van God, maar sinds Pinksteren delen ook alle niet-joden in die beloften. Het feit dat elk mens nu beroep kan doen op die beloften, is nog geen aanleiding om een bijzondere, onopgeefbare wijze verbondenheid te introduceren.

Wat gezegd moet worden van gesecculariseerde joden geldt a fortiori van de staat Israël, temeer nu de achtereenvolgende Israëlische regeringen steeds duidelijker streven naar een exclusief etnisch-joodse staat met een exclusief joods Jeruzalem. Vanuit de geschiedenis is dat verlangen naar etnische veiligheid begrijpelijk en in belangrijke mate gerechtvaardigd. Maar de gevaren daarvan worden ook steeds duidelijker, ook onder een minderheid van Israëli's zelf. Als ergens

het aan Paulus toevertrouwde geheimenis van de doorbreking van alle etnische grenzen urgent is, dan wel in het Midden-Oosten.

5. Slotsom

Ten slotte, nog een drietal richtlijnen voor mijzelf die ik graag met u deel:

Ten eerste: Blijf altijd waakzaam t.a.v. antisemitisme dat zich keert tegen jodendom als etnisch en/of religieus gegeven.

Ten tweede: Doe zelf niet mee aan etnische ideologie door geseclariseerde joden een bijzondere inherente kwaliteit toe te kennen, bijv. op grond van Gods verkiezing. Dat veroorzaakt ongezonde religieuze loyaliteitssentimenten die het midden-oosten al veel te veel verzieken. Durf daarom kritisch te zijn op Israël's streven naar een joods-etnische staat. Een dergelijk streven is strijdig met de bijbel en het volkenrecht.

Roep niet te snel dat christenen in het midden-oosten een verwerpelijke vervangingstheologie aanhangen. Je mag wel van hen vragen de eigen hedendaagse gestalten van synagoge en jodendom te zien en te respecteren.

Maar zo'n vraag is zeer beladen als je praat met Palestijnen die door Israëli's van eigen huis en haard verdreven zijn. Daarom mogen zij van ons een open oor verwachten voor hun legitieme kritiek op de onderdrukking door Israël, zoals zij die in de bittere realiteit van hun dagelijks leven dagelijks meemaken.